

LOLA BADIA

FRONTÍ I VEGECI, MESTRES DE CAVALLERIA EN CATALÀ ALS SEGLES XIV I XV

A la memòria del sistema d'oposicions espanyol.

Quan constatem que l'"humanisme català" se'ns fa esmunyedís, que estan en crisi tant les bases de la seva periodització històrica¹ com la confiança en el llevat petrarquista de la formació literària d'alguns dels protagonistes més o menys estudiats del suposat moviment², no queda més sortida que tornar als textos humilment i amb porfídia. Descobrirem, per exemple, que d'ençà dels temps dels Rubió no s'han tornat a qüestionar moltes coses que, vistes per uns altres ulls, ens aniran donant noves pistes per a una futura menys circumstanciada visió de conjunt; la qual, d'altra banda, no és necessàriament urgent. El que és urgent és saber sobre què treballem³.

1. Remeto al meu treball *L'"humanisme català": formació i crisi d'un concepte historiogràfic*, "Actes del Cinquè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes", Montserrat, 1980, pàgs. 41-70, on plantejo la qüestió limitadament a les darreres dècades del segle XIV. Pel que fa a una visió més àmplia de la presència de l'"humanisme" a la literatura catalana antiga, vegeu també el meu esbós provisional *Problemes de l'humanisme en la cultura catalana*, "Serra d'Or", abril 1981, pàgs. 257-261.

2. Francisco Rico, *Petrarca y el "humanismo catalán"*, "Actes del Sisè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes", Montserrat, 1983, pàgs. 257-291. Aquesta reveladora aproximació monogràfica valora críticament quin era el tarannà real de la formació tècnica dels famosos funcionaris reials de Pere el Cerimoniós, Joan I i Martí I, i ens ensenya bàsicament tres coses: que l'horitzó intel·lectual d'aquests secretaris, escriptors i notaris eren les *artes dictaminis*; que els qui tenien més aires de "modernitat" eren potser els reis i els grans senyors, tot i el seu caràcter de *dilettanti* en matèria literària; que potser podrem rescatar alguns trets d'"humanisme català" en certs autors oblidats, marginats o desconeguts (vegeu la nota 2 de la pàg. 258).

3. Remeto al tercer punt que he assenyalat en el treball de Rico a la nota ante-

Així, doncs, les notícies que reuneixo ara en aquesta petita aportació al problema demostren que els nostres lectors del xiv i del xv coneixien i apreciaven dos tractadistes clàssics menors de tema militar, Frontí i Vegeci; els coneixien tant que se'ls llegien en català per a poder-los manejar millor, i els apreciaven tant que els veien com uns mestres de cavalleria que havien concebut en l'antigor les seves obres per a subvenir a les necessitats de les guerres que ells estaven fent. En això els lectors catalans, d'altra banda, eren perfectament homologables, com veurem, amb la gran majoria dels altres lectors europeus del moment.

Qualsevol ciutadà que fullegi el catàleg de manuscrits catalans de la Biblioteca Nacional de Madrid de Domínguez Bordona trobarà a la pàg. 60 la següent descripció del còdex 6293:

Libre de Julio Fronti de la art de cavaleria, translatat de lati en lengua catalana.

E.: "Lo primer libre. Comensa lo prolec:" / *Co a compondre sciencia de art de cavaleria...*, f. 1.

Libro II, f. 18. — Libro III, f. 43. — Libro IV, f. 56.

A.: *de mar e de terra foren vensuts / Fenex lo quart libre. E per conseguent tota la hobra de Sexto Jolio Fronti. E escric lo I hom qui a nom en Guillem Sauton*, f. 68.

Ingresó en la Biblioteca en 1873 entre los mss. que fueron de S. Estébanez Calderón.

Perg. 68 fs. — 255 × 175 mm. — L. del s. xv. — Primera página con orla e inicial iluminadas, escudo de dos cuarteles, con escaque de oro y azul, y león rampante de oro sobre azul. Las iniciales de los restantes libros, iluminadas también. Rúbs. en rojo. Caps. rojas y azules, alternando. Holandesa. Reg. 276.

No hallo mencionada la presente traducción de Frontino en la *Historia de Comerma* ni en las *Biografías* de Ribelles y Aguiló⁴.

Reconec que l'existència d'una versió catalana medieval de Frontí no és una notícia com per a fer perdre l'enteniment a ningú; tanmateix, com que l'obligació dels repertoris i de les obres de conjunt en principi és donar compte de la totalitat dels materials coneguts, bé cal que faci notar que el que diu Domínguez Bordona el 1930, que no troba l'obra

rior. En aquest sentit tot el que contribueixi a l'aclariment del confús món de les traduccions —fil conductor de la transmissió d'una certa mena de saber— cal que sigui calorosament benvingut. Així, Jaume Riera i Sans ens promet un treball *Sobre la difusió hispànica del "De consolatione" de Boeci* per al número I de "El Crotalón. Anuario de filología española"; vegeu el número 0 d'aquesta publicació, Madrid, 1983, pàg. 21.

4. Madrid, 1930.

citada enlloc, és pràcticament una afirmació encara vigent⁵, ja que tan sols he sabut trobar una menció fugissera del Frontí català al treball de P. Bohigas, *Nota sobre algunas crónicas catalanas contenidas en los manuscritos de la Biblioteca Nacional*⁶. Bohigas parla a la pàg. 5 d'aquest treball dels manuscrits catalans de la Biblioteca Nacional de Madrid donats a conèixer per Domínguez Bordona; esmenta el 2215, un *Segon del chrestia*; el 6293, el nostre Frontí català; el 7811, unes cartes de batalla i un *Gui de Vårvic*, i el 11518, que conté el *Compendi* de Jaume Domènec. La notícia no va més enllà, però té el seu interès, ja que hi ha pistes que, com veurem, ens portaran a relacionar el darrer dels manuscrits citats, el 11518, al qual Bohigas dedica força més atenció, amb el nostre.

A part de les que acabo de reportar, l'única referència impresa indirecta que trobo del Frontí català cal anar-la a buscar als *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval* d'Antoni Rubió i Lluch⁷;

5. Els motius de l'omissió són claríssims: l'obra es dona per perduda en un treball bàsic de Rubió i Lluch (EUC, X, 1917-1918, pàg. 105), tot i que el mateix autor havia fet notar (EUC, VIII, 1914, pàg. 232) que el Cerimoniós s'havia interessat pel tractat de Frontí i fins i tot havia arribat a requerir un dels frares que treballaven per a ell perquè l'hi fes a mans. Aquesta informació, que remet en última instància als *Documents* d'Antoni Rubió i Lluch, com veurem tot seguit, dona lloc a l'afirmació de Martí de Riquer i Jordi Rubió que el manuscrit no és al nostre abast; la *Història de la literatura catalana* del primer no menciona Frontí, ja que els seus *Estratagemes* catalans consten com a perduts a l'*Humanisme català*, Barcelona, 1934, pàg. 15. El segon reporta la notícia dels *Documents*, que comentarem, a la seva *Literatura catalana* inclosa en la *Historia general de las literaturas hispánicas*, Barcelona, 1948, vol. I, pàg. 717, i vol. III, pàg. 746. En aquesta última ocasió Jordi Rubió relaciona l'interès per Frontí amb una certa voluntat dels nostres reis de conèixer el món clàssic. La falsa notícia d'un Frontí català perdut ha travessat les nostres fronteres d'estat: quan Robert Bossuat parla del Frontí francès ("Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance", XXII, 1960, pàgs. 273-286 i 469-489) reproduïx, com a tota informació del que passa a Espanya, la notícia que Rubió i Lluch recollí als *Documents*, ignorant completament també els Frontins castellans (vegeu les notes 25 i 26).

6. "Revista de Bibliografía Nacional", II, 1941, pàgs. 65-89. Reconeix que el fet que jo no hagi sabut trobar la notícia no vol dir res; vegeu el cas paral·lel de la nota 31. A part d'altres repertoris documentals citats més avall en aquest treball per altres motius, he repassat R. Carreras Valls, *El llibre a Catalunya, 1338-1590*, Barcelona, 1936; J. Toledo Grau, *Inventarios del palacio real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, València, 1961; E. Junyent, *Repertorio de noticias sobre manuscritos catalanes entresacadas de algunos inventarios de la Curia fumada de Vich*, AST, XVI, 1943, pàgs. 56-86; G. Llopart, *El llibre català a la casa mallorquina (1350-1550)*, ibíd., XLVIII, 1975, pàgs. 193-240, i XLIX-L, 1976-1977, pàgs. 57-114; C. Batlle, *Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV*, a *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'ancien régime*, Colloque de la Casa de Velázquez, París, 1981, pàgs. 15-34; J. M. Madurell, J. Rubió, *Documentos para la historia de la imprenta y de la librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, 1955.

7. 2 vols., Barcelona, 1908 i 1921. Altres reculls documentals d'anàloga concepció no m'han donat més informació sobre el particular. Vegeu Josep M. Madurell i Marimon, *Manuscrits en català anteriors a la imprenta (1321-1474)*, Barcelona, 1974, i, del mateix

concretament al document CCXXVI, publicat a la pàg. 219 del vol. I de l'obra:

Lo rey.

Entes havem que vos havets un libre qui tracte del fet de cavalleria appellat Julio Fronti. e com nos desigem molt haver lo dit libre, per ço us pregam que aquell nos façats translatar e trametets lo ns tantost com fet sia. e si per aventura es en lati, trebellets hi vos que sia tornat en romang, e fer nos n ets servey e plaer. dada en Barchinona, sots nostre segell secret, a .ii. dies de febrer de l any .mcccclxviii. Al religiós e amat nostre frare Jacme Domenech, maestre en theologia e inquisidor de Mallorques ⁸.

Abans de procedir a analitzar algunes dades que ens aporta el manuscrit 6293 de la Biblioteca Nacional de Madrid, per tal d'intentar de situar en l'espai i en el temps la nostra versió de Frontí, bé caldrà que tinguem en compte aquesta carta reial, que ens dóna una data, el 2 de febrer de 1369, i un nom, el de fra Jaume Domènec, mestre en teologia i inquisidor de Mallorca, Rosselló i Cerdanya ⁹.

Jaume Domènec, que no és cap desconegut en la bibliografia d'autors religiosos hispànics ¹⁰, ens posa sobre una pista cultural molt atractiva;

autor, *Documents culturals medievals (1307-1485)*, BRABLB, XXXVIII, 1979-1982, pàgs. 301-473.

8. Carta procedent del Registre 1082, foli 18 de l'ACA. Rubió li posà el títol "Pere III mana a fra Jaume Domenech que li copii, o li arromanci en cas de que sigui en llatí, els *Strategemata* de Juli Frontí".

9. Aquest és el títol complet del càrrec ocupat per Jaume Domènec segons la carta reial reproduïda a la nota 2 de la pàg. 321 del vol. I dels *Documents*. Jaume Domènec, nascut a Colliure, mestre en teologia, va ser provincial de la Provença dominicana i entre 1362 i 1367 de l'Aragó del mateix orde. Durant aquests anys organitzà quatre capítols provincials. També va ser inquisidor del regne de Mallorca i estret col·laborador del rei Pere. Abans de la seva mort (1362) havia estat amic i confident de Nicolau Rossell, el cardenal d'Aragó. Vegeu la nota següent.

10. Per començar, Jaume Domènec apareix citat al pròleg del vol. II dels *Documents* com un dels "traductors àulics" del Cerimoniós (pàgs. XLIII i LXX); el veiem també com a assistent dels reis en matèria de llibres (al doc. CCVI de la pàg. 202 del vol. I fa d'intermediari entre el rei Pere i Juan Fernández de Heredia, i al doc. CCCXXIX de la pàg. 301 del mateix volum, de testimoni d'un préstec fet per fra Vicent Ferrer al prior dels carmelitans de Barcelona d'un exemplar del Papias en el qual està clarament interessat Joan I). D'altra banda, tenim el nostre frare relacionat amb una versió de l'*Alcorà*, sobre la qual no tinc més coneixements que la notícia de Rubió (doc. CCCLI del vol. I i nota 1, pàg. 322) i els seus derivats. Tanmateix, l'activitat que fa més present Jaume Domènec als *Documents* és la seva faceta d'historiador, és a dir, la part que va tenir en la redacció d'un gran *Compendi* d'història universal per manament de Pere el Cerimoniós. Algun dia hauríem d'estudiar perquè el rei encomanava als franciscans enciclopèdies i als dominicans històries i traduccions; acontentem-nos ara de recordar algunes informacions a propòsit de l'esmentat *Compendi*, que va acabar essent una autèntica obsessió per al monarca (pròleg al vol. II dels *Documents*, pàgs. xxxv, XLV i LI). El primer document conservat que relaciona Jaume Domènec amb una història

vegeu, en efecte, el parallelisme que es podria establir entre un inquisidor dominicà valencià que tradueix Valeri Màxim, fra Antoni Ca-

universal és de 1363 (doc. CXLVII, vol. II, pàg. 147). Vint-i-un anys més tard, el 1384, comencen a sovintejar les referències a l'obra de Jaume Domènec: es tracta dels problemes que planteja el fet que hagi mort deixant l'empresa inacabada (cronològicament, docs. CCCLV i CCCLI del vol. I; CCLXXII del II; CCCLXIII, CCCLXIV, CCCLXX, CCCLXXIV i CCCLXXXI del I). Vegeu la reconstrucció encara més completa del problema de la redacció del *Compendi* que ens ocupa a la nota 1 de la pàg. 321 del vol. I dels *Documents*. Massó i Torrents reproduïx aquesta informació mutilada a les pàgs. 573-574 de la seva *Historiografia de Catalunya en català durant l'època nacional*, RH, XV, 1906. Recordo de passada la intervenció de fra Antoni de Genebreda, conegut com a traductor de Boeci (vegeu l'anterior nota 3), en la redacció del nostre *Compendi* després de la mort de Domènec (vegeu els docs. ja citats CCCLXIII, CCCLXIV, CCCLXXXI del vol. I de Rubió i Lluch). Pere Bohigas, al ja esmentat treball seu *Notas sobre algunos...* (vegeu l'anterior nota 6), pàgs. 77-78, afegeix noves dades a la informació que tenim sobre el *Compendi*, la qual apareix molt resumida també a la pàg. 713 del vol. I de la *Literatura catalana*, op. cit. a la nota 5, de Rubió i Balaguer. De fet, el *Compendi* de fra Jaume Domènec ens ha arribat incomplet, i per a reconstruir què devia ser fem servir les notícies del pare Villanueva (*Viaje literario*, IV, pàg. 141, i XVIII, pàg. 223) i de Torres Amat (*Memorias*, pàg. 215), el qual, però, no fonamenta documentalment certes seves afirmacions, com, per exemple, que fra Jaume Domènec començà el *Compendi* a Perpinyà el 1360. El *Compendi* tenia tres parts. Villanueva va veure (sense massa entusiasme, val a dir-ho) al convent dels predicadors de València les parts primera i segona; els manuscrits en qüestió han desaparegut, però podem llegir encara la segona part en una còpia de 1742 que es conserva al ms. esp. 186 (*Suppl. fr.* 2626) de la Biblioteca Nacional de París (vegeu la notícia a Bohigas, EUC, XV, 1930, pàg. 217, que correspon al núm. 122 del catàleg de Morel-Fatio, pàg. 41). Pel que fa a la tercera part de l'obra, vista per Villanueva al Carme de Barcelona, sembla que l'hem d'identificar amb el manuscrit 11518 de la Biblioteca Nacional de Madrid ja alludit. Bohigas i Rubió almenys ho creuen així; el primer, a més, al seu treball de la "Revista de Bibliografía Nacional" repetidament citat, copia una part del proemi del còdex i esmenta ràpidament algunes de les fonts més importants manejades per Domènec, a part de l'omnipresent *Speculum historiale* de Vicenç de Beauvais (els Evangelis, Eusebi, Orosi, Pere Comèstor, Guillem de Nangis, Hug de Fleury, Godofred de Viterbo). En un massa ràpid cop d'ull donat al text de Madrid no he sabut veure cites de Frontí, però, en canvi, no he deixat de sentir una certa inquietud davant de l'ús dels *Remedia amoris* i de les *Metamorfosis* d'Ovidi com a font històrica. També he pogut llegir referències a Flavi Josefus i Suetoni. És totalment palès que cal estudiar aquest *Compendi* de fra Jaume Domènec, el qual restà clarament incomplet, ja que el tercer volum de Madrid, tot i anunciar-nos que vol arribar "tro al present temps", s'acaba l'any 626. Bover, a la *Biblioteca de escritores baleares*, I, pàg. 248, núm. 360, reproduïx les notícies que ja sabem i relaciona Jaume Domènec amb un homònim documentat el 1411. Les fonts usades són Francisco Diago, *Historia de la provincia de Aragón de la orden de predicadores*, Barcelona, 1599, folis 52-54; J. Quetif, J. Echard, *Scriptores ordinis praedicatorum*, París, 1719, I, pàg. 662; Nicolàs Antonio, *Bibliotheca Hispana Vetus*, Madrid, 1788°, II, pàg. 171, núm. 310. Aquestes fonts, amb d'altres (com, per exemple, A. Collell Costa, *Escritores dominicos del Principado de Catalunya*, Barcelona, 1965, pàgs. 107-108), han estat aprofitades per Laureano Robles al seu *Escritores dominicos de la Corona de Aragón (siglos XIII-XV)*, a *Repertorio de historia de las ciencias eclesiásticas en España*, III, Salamanca, 1971, pàgs. 102-104. Aquest treball és un dels pocs que conec que intenta de presentar una imatge global d'aquest actiu fill de Sant Domingo, el qual, quan hagué de satisfer els desigs intel·lectuals del Cerimoniós, ja havia acomplert ordres semblants emanades de Nicolau Rossell, el cardenal d'Aragó de l'orde dels predicadors, que va ser inquisidor del regne i morí el 1362. Rossell va ser impulsor d'unes gruixudes *Collectanea*, on conflueixen tota llei de documents pontificis de gran interès històric, i d'unes cròniques sobre la història de l'orde

nals¹¹, i un inquisidor dominicà rossellonès encarregat de proporcionar al Cerimoniós un exemplar dels *Estratagemes* de Frontí, obra que els medievals tenien motius sobrats d'acostar a l'anterior¹². Cal fer-se ara dues preguntes: és versemblant de pensar que Jaume Domènec arribés a complir l'encàrrec reial de 1369? El manuscrit que es conserva a Madrid té alguna cosa a veure amb aquest mateix encàrrec reial?

Pel que fa a la primera pregunta, cal admetre que els nostres coneixements actuals sobre la vida i l'obra de fra Jaume Domènec no són pas totalment satisfactoris, de tal manera que se'm fa difícil d'establir un criteri per a formular el meu judici sense llançar-me prèviament a una investigació metòdica sobre un tema fonamentalment dominicà que en principi m'apartaria del meu objecte d'estudi, però que queda

de Sant Domingo, compilades per Jaume Domènec sobre el model d'unes de semblants del cèlebre Bernat Gui, inquisidor i historiador. Vegeu T. Käppeli, *Cronache domenicane di Giacomo Domenech O. P. in una raccolta miscellanea del card. Niccolò Rossell*, "Archivum Fratrum Praedicatorum", XIV, 1944, pàgs. 5-42. La *Compilatio* o crònica dominicana que Jaume Domènec escriví per a Nicolau Rossell vers 1357, i que es conserva en manuscrits llatins de París i de Roma, podria ser un precedent del nostre *Compendi* abans esmentat: no deixa de ser simptomàtic que el cardenal Rossell morí el 1362 i la primera notícia de l'encàrrec del *Compendi* a Jaume Domènec per part del rei Pere sigui de 1363. D'altra banda, cal no oblidar la *Genealogia regum Navarre et Aragone*, dita també *Cronica* de Jaume Domènec, conservada al ms. 246 de la Biblioteca de Catalunya (vegeu-ne l'edició de P. López Elum, València, 1975). Pel que fa al personatge notabilíssim que va ser Nicolau Rossell, també des d'una òptica laica, vegeu Ramon d'Alòs-Moner, *El cardenal de Aragón, fray Nicolás Rossell. Ensayo bio-bibliográfico*, a "Escuela española de arqueología e historia de Roma. Cuadernos de trabajo", vol. I, Madrid, 1912, pàgs. 15-60. El treball de Robles suara citat, clarament perfectible en diversos punts, reclama una continuació encaminada a explicar el paper intel·lectual d'alguns il·lustres món dominicans en el complex món cultural dels temps del Cerimoniós i dels seus fills.

11. L'obra de Canals ha estat àmpliament valorada com a aportació al suposat "humanisme català". Vegeu l'article de Rico citat a l'anterior nota 2 i la *Història de la literatura catalana* de Riquer, Barcelona, 1964, vol. II, pàgs. 433-460. Vegeu també l'edició del *Llibre anomenat Valeri Màxim dels fets memorables* per R. Miquel i Planas, 2 vols., Barcelona, 1914.

12. Eren sentits com a repertoris d'exempla de la virtut dels antics romans, com es pot veure en el pròleg que Jean de Rovroy escriví per al seu Frontí francès: "Valere, ou premier chapitre de son second Livre, recommande moult espécialement une coutume que avoient anciennement les nobles de Romme de ce que, en leurs conviz, ilz faisoient a sons d'instrumens a menestrelx chanter devant leur table les dictez des beaulx faiz de leurs devanciers... Four semblable cause aucuns de messeigneurs voz familiers m'ont baillé la charge de vous translater de latin en roumant... ung livre qui se appelle le Livre des Stratagemes..." Citat per R. Bossuat a *Jean de Rovroy traducteur des "Stratagemes" de Frontin*, article esmentat al final de l'anterior nota 5. Pel que fa al coneixement de Frontí en llatí a l'Edat Mitjana, vegeu M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur im Mittelalter*, vol. III, Munic, 1931, pàgs. 292 i segs., i, del mateix autor, *Handschriften antiker Autoren im mittelalterlichen Bibliothekskatalogen*, "Zentralblatt f. Bibliothekswesen", LXVII, 1935, pàgs. 134-135. Faig notar que ja Joan de Salisbury al segle XII barreja al seu *Polycraticus* Frontí i Vegeci, com més tard Christine de Pisan ho farà en vulgar al seu *Livre des faits d'armes et de chevalerie* (1413). Vegeu més avall la nota 22.

pendent, com es pot comprovar llegint la informació recollida a l'anterior nota 10. Sembla que Jaume Domènec visqué afeixugat durant almenys vint-i-un anys de la seva vida (1363-1384) per la redacció d'un *Compendi* d'història universal encarregat pel rei Pere, que segurament deixà incomplet després d'haver omplert tres gruixuts volums que arriben tot just fins l'any 626. La manera que tenia Pere el Cerimoniós, i els qui compartien amb ell un cert model de mecenatge, de sobre-cargar de feina de tota mena els seus col·laboradors intel·lectualment dotats, ja la coneixem a través de la biografia d'Eiximenis¹³; pel que fa ara al nostre dominicà, no és ociós recordar la carta de 1372 reportada per Rubió i Lluch a la nota 1 de la pàg. 321 del vol. I dels *Documents*. El rei voldria que s'impedís que l'inquisidor de Mallorca deixés la feina que té encomanada, el *Compendi*, "lo qual nos tenim fort a cor", per anar a assistir al capítol general dels predicadors; si fra Jaume emprenia el viatge, clarament l'obra "s hauria a leguiar"¹⁴. De tot això no es pot deduir res pel que fa al nostre Frontí, però la qualitat de la insistència per part del rei i la circumstància que el *Compendi* quedés inacabat em fan pensar que tal vegada l'inquisidor de Mallorca no tenia temps per a copiar i menys per a traduir els *Estratagemes*; podia, però, fer-los copiar o traduir a un altre.

Tot aquest raonament ja es veu que està una mica trucat: es tracta de poder lligar Jaume Domènec amb el Frontí de Madrid, el qual clarament ens diu que no fou escrit per Jaume Domènec, sinó per Guillem Sauton, i que, a més, és de procedència rossellonesa, si hem de fer cas de l'escut d'armes inclòs en la primera capital miniada i descrit amb perfecta adequació per Domínguez Bordona, com es pot veure en la il·lustració que acompanya aquest article.

El manuscrit 6293 de la Biblioteca Nacional de Madrid és un còdex molt ben conservat i d'un cert luxe, ja que, tot i que el pergamí sobre el qual és escrit no és sempre d'excel·lent qualitat, porta rúbriques vermelles i caplletres miniades als folis 1, 18, 43 i 56. Es tracta de quatre inicials decorades, la primera amb un blasonament i les altres tres amb motius vegetals i animals, en blau, vermell i blanc sobre or. El foli 1, a més, porta una orla que ha estat mutilada en la part superior durant alguna operació de tallada de marges del còdex. La lletra, d'una sola

13. Vegeu concretament Pedro M. Cátedra, *Francesc Eiximenis y don Alfonso de Aragón*, "Archivo Ibero-Americano", XLII, 1982, pàgs. 75-79; remarquem la citació de la pàg. 78.

14. Remeto a la bibliografia dominicana de l'anterior nota 10.

Foli 1r, ms. 6293 de la Biblioteca Nacional de Madrid,
que conté la versió catalana dels "Estratagemes" de Frontí.

mà, molt uniforme, està traçada amb cura sobre línies perfectament visibles i omple regularment tota la caixa. És una gòtica textual caligràfica bastant arrodonida i molt clara. Domínguez Bordona dictaminà que era del xv, però també podria ser del segle anterior¹⁵.

L'escut que decora la inicial del primer llibre ha pogut ser identificat amb tota certesa gràcies al recent manual d'heràldica de Martí de Riquer¹⁶. Es tracta d'un escut partit en pal amb dues armes plenes que corresponen a dos llinatges catalans que van estar associats i van funcionar independentment i unitària durant uns anys a cavall dels segles xiv i xv. El blasonament de la part dreta de l'escut, que correspon al primer dels llinatges associats, un escaqué d'or i d'atzur, remet als vescomtes d'Illa del Rosselló¹⁷; el de la part esquerra, que correspon al segon, un lleó d'or sobre camper d'atzur, als barons o vescomtes

15. Vegeu, per exemple, A. Canellas, *Exempla scripturarum latinarum in usum scholarum*, 2 vols., Saragossa, 1974; làmines XLIX del vol. I i XLIX del II.

16. *Heràldica catalana des de l'any 1150 al 1550*, 2 vols., Barcelona, 1983.

17. *Ibid.*, vol. I, pàg. 201, núm. 198: "Vescomte d'Illa. Squaqué d'or e d'atzur... L'escaqué d'Illa apareix a les armes de Bernat de Pinós, vescomte d'Illa i de Canet segons el seu segell de 1435, amb escut terçat en pal: primer una pinya, segon l'escaqué i terç un griu... Al segle xv el vescomtat d'Illa havia passat als Pinós." Vegeu també la figura 39 (4) a la pàg. 392 del vol. II de l'obra.

de Canet, igualment del Rosselló¹⁸. Segons les genealogies de la *Gran enciclopèdia catalana*, signades per Armand de Fluvià, el vescomtat d'Illa fou creat el 1314 pel rei Sanç de Mallorca i fou concedit per primer cop a Pere de Fenollet i d'Urtx (GEC, VIII, pàg. 557). Aquest Pere de Fenollet es va casar amb Esclarmonda de Canet (GEC, VII, pàg. 363) i fou pare de Pere de Fenollet, vescomte d'Illa i de Canet, el qual morí el 1353 havent heretat tres anys abans el vescomtat de Canet, arran de la mort de l'hereu de l'oncle matern (GEC, *ibíd.*). Aquest oncle, Guillem de Guàrdia o Saguàrdia, havia estat el primer vescomte de Canet, per concessió del rei Sanç de Mallorca el 1321; ell era senyor del castell de Guàrdia, al Ripollès, per part de pare, i baró de Canet per part de mare (GEC, IV, pàg. 275). El seu fill, Ramon, segon vescomte de Canet, va morir el 1350, i la seva herència passà, com hem dit, al seu cosí germà, fill de la seva tia paterna, Pere de Fenollet, que esdevingué, així, el primer vescomte d'Illa i de Canet i pogué unir en el seu escut els escacs d'or i d'atzur d'Illa amb el lleó d'or sobre camper d'atzur de Canet. El *terminus a quo* del nostre blasonament és, doncs, el 1350.

El nostre primer vescomte d'Illa-Canet té entrada pròpia a la GEC (VII, pàg. 366): la seva biografia ens el mostra partidari aferrissat de Pere el Cerimoniós en la seva guerra contra Jaume III de Mallorca, la qual cosa li permeté de fer-se fort al Rosselló després de l'èxit de la política del rei d'Aragó en aquelles contrades. El seu fill, que també té entrada pròpia a la GEC (*ibíd.*), fou Andreu de Fenollet i de Sapor-tella, que morí entre 1386 i 1387; va continuar l'actitud del seu pare i fou conseller del Cerimoniós des de 1371. A partir de 1374 passà al servei del duc de Girona, i sembla que gaudí de gran poder al Rosselló, on comprà terres dels Castellnou i féu les seves guerres privades. El fill d'aquest Andreu, Pere de Fenollet i de Narbona (GEC, VII, pàg. 366), que és citat a la *Història de la literatura* de Riquer (vol. II, pàg. 346), va morir el 1423. A la seva mort els feus dels vescomtes d'Illa i de Canet van ser desmembrats; els territoris estrictes del vescomtat d'Illa-Canet van ser incautats pel rei, fins que el 1425 van passar a poder de Bernat Galceran de Pinós-Fenollet i Fernández de Ahones, que visqué fins el 1443 (GEC, XI, pàg. 601, sense entrada pròpia). Aquest personatge deu

18. *Ibíd.*, vol. I, pàg. 219: "Baró de Canet. D'atzur un leó d'or lengué e armé de gules... Noble de Canet. De azur un leó de or membrea e arnea de guella... Amb un gos, en comptes d'un lleó, al segell de Bernat de Canet, del 1390..." Vegeu també la figura 39 (6) a la pàg. 392 del vol. II de l'obra.

ser el que fa servir un segell en el qual apareix l'escaqué d'Illa sense el lleó de Canet, esmentat per Riquer, segons que reporto a l'anterior nota 17. En qualsevol cas, el 1423 és el *terminus ante quem* cal situar el nostre blasonament, ja que a partir d'aquesta data deixa d'existir el vescomtat d'Illa i Canet com a títol principal d'una família. L'escut de Bernat de Canet de 1390, amb un gos en lloc d'un lleó, citat per Riquer i reportat a la meua anterior nota 18, pot correspondre a un baró de Canet d'una línia independent de la dels nostres Fenollet, que van ser vescomtes d'Illa i de Canet entre 1350 i 1423: Pere I, que en va ser entre 1350 i 1353; Andreu, entre 1353 i 1386/87, i Pere II, entre 1386/87 i 1423. Tot i que els Pinós-Fenollet del xv tenen múltiples entroncaments amb la literatura¹⁹, aquí cal que els exclogui, perquè no té sentit pensar que usessin un blasonament que no els representava plenament en un manuscrit de la seva propietat.

La presència de l'escut del vescomtat d'Illa-Canet encapçalant el nostre manuscrit fa pensar, en efecte, que es tracta d'una cosa així com un ex-libris del possessor, un possessor poderós i culte que es pot pagar un còdex d'un cert luxe per a ell tot sol. Es fa francament difícil de determinar quin dels tres Fenollet que he citat va fer-se fer el còdex miniat del Frontí català que es conserva a Madrid. Els candidats més escaients semblen Andreu i Pere II: el primer perquè formà part del cercle de Joan I i tal vegada compartia les seves afeccions bibliogràfiques; el segon perquè el 1409 va fer un discurs a les corts on es va permetre de citar Valeri Màxim i Aristòtil²⁰. En qualsevol cas, uns

19. El fill de Bernat Galceran de Pinós-Fenollet i Fernández de Abones va ser Galceran de Pinós-Fenollet i de Mur (GEC, XI, pàg. 608), mort el 1470, que va ser vescomte d'Illa-Canet i baró de Pinós, Mataplana i Lluçà i camarlenc de Joan II. El germà d'aquest, Francesc Galceran de Pinós-Fenollet i de Mur (GEC, XI, pàg. 607), formà part del cercle de Carles de Viana, i se li atribueixen una *Complanta* en castellà per la mort del fill de Joan II i la primitiva traducció catalana de les *Metamorfosis* d'Ovidi, feta sobre la versió medieval en prosa de Giovanni del Virgilio, segons que conta Francesc Alegre a l'epíleg de les seves *Transformacions*, impreses a Barcelona el 1494, i segons que reporta Rubió a les pàgs. 833-834 del vol. III de la seva *Literatura catalana*, ja citada. La vídua d'aquest presumpte literat, Beatriu de Pinós-Milany, que era cosina germana seva, és la famosa protectora dels lullistes. Vegeu Tomás y Joaquín Carreras Artau, *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*, vol. II, Madrid, 1943, pàg. 64. La filla de tots dos, Joana Estefania de Pinós-Fenollet i de Pinós-Milany, heretà els títols de la família i també els d'Illa i de Canet, abans de l'ocupació francesa del Rosselló durant la guerra civil entre Joan II i la Generalitat: els darrers anys del segle xv presenten un seguit complicadíssim de plets interns entre les diverses branques dels Pinós a propòsit dels títols que ens ocupen (GEC, XI, pàg. 601). Qui devia posseir el Frontí català que formava part de l'herència familiar?

20. Martí de Riquer, *Història de la literatura catalana*, op. cit., vol. II, pàg. 344. El volum 19-20 de "Els nostres clàssics", que recull una sèrie de *Parlaments a les corts catalanes*, a cura de M. Albert i J. Cassiot, Barcelona, 1928, reporta a les pàgs. 78-81

vescomtes rossellonesos, els d'Illa-Canet, posseïen un vistós còdex dels *Estratagemes* de Frontí, que l'inquisidor Jaume Domènec, natural de Colliure, hauria pogut conèixer perfectament quan el 1369 va rebre l'ordre de Pere el Cerimoniós de fer-li'n arribar una còpia o una traducció. De fet, en conjunt sabem ben poques coses de tot plegat, perquè Guillem Sauton, l'home que escriví el text segons l'èxPLICIT del manuscrit, ara com ara resta en el més total misteri²¹.

L'interès que tenien els *Estratagemes* de Frontí als segles XIV i XV és anàleg al que tenia Valeri Màxim (remeto a l'anterior nota 12) i al que tenia en un altre ordre de coses Vegeci²²; es tracta de compiladors de temàtica militar que combinen les anècdotes històriques amb la teoria, i que, per tant, ofereixen alhora *exempla* (moralitzats o susceptibles de ser-ho) i ensenyaments tècnics que es consideren útils per a la formació d'un cavaller. Amb tot, Juli Frontí és un autor menor, que per als moderns té el mèrit de ser un clàssic pròpiament dit, ja que visqué al segle I de la nostra era, i per als medievals, segurament, el de contar gran profusió d'històries de romans destinades a satisfer la curiositat insaciable de personatges com, per exemple, Pere el Cerimoniós. No donaré ara excessives precisions sobre el text català ni sobre el seu possible original²³, ja que aquests extrems cal que siguin

la proposició de Pere de Fenollet (15 de gener de 1409). Aquest mateix volum conté a les pàgs. 150-155 una *Cédula de Galceran de Pinós, vescomte d'Illa i de Canet, llegida a les corts de Tortosa el 13 d'octubre de 1421*, el qual cal identificar amb Bernat Galceran de Pinós-Fenollet i Fernández de Ahones, citat més amunt en el text i a l'anterior nota 19.

21. El DCVB, IX, pàg. 772, registra Sautó com a topònim del cantó de Montlluís, a la Cerdanya, però també existeix, *ibid.*, pàg. 704, el llinatge *Saltó*, d'amplíssima difusió. Aquest darrer apareix grafat també amb *r* final; però, com que l'etimologia és incerta, bé podríem identificar-lo amb el nostre *Sauton*, considerant que vocalitza la *l* i que manté una *n* caduca final. Pel que fa a aquesta *n* final, cal tenir present que el seu manteniment pot ser entès tant com a arcaïsmes (vegeu la Introducció a la *Crònica* de Bernat Desclot de M. Coll i Alentorn, Barcelona, 1949, pàg. 111) que com a tret fonètic occitanitzant, i, per tant, perfectament explicable en un text septentrional exposat a la influència cultural de les terres d'oc.

22. La *rei militaris scientia* de Frontí és la "sciència de la art de cavalleria" de Guillem Sauton, i l'*epitoma rei militaris* de Vegeci és el "mester d'armes e de la art de cavalleria" de Jaume Castellà. Els manuscrits llatins a partir del segle XIII solen associar Frontí i Vegeci, i l'*editio princeps* de Roma 1487, impresa per Eucharius Silber, també els presenta junts al costat d'Aelià. Aquests tres autors en versió francesa són els que retrobem també en una bella edició gòtica cinccentina mutilada que es conserva a la Biblioteca de Catalunya, i que, pel fet d'anar dedicada a Francesc de Valois, delfí de França, cal que sigui anterior a 1515, any en què aquest accedí al tron. Vegeu Frontinus, *Stratagemas and Aqueducts*, a cura de Mary B. McElwain, Cambridge, Mass., 1925, pàgs. xxvii i xxxiii, "Loeb Classical Library", 174.

23. L'edició crítica de Frontí és la de G. Gundermann, Leipzig, 1888, seguida fonamentalment en totes les estampes modernes, com ara la de la "Loeb Classical Library", ja citada a l'anterior nota 22. Com que la tradició textual de Frontí presenta

elaborats a partir d'una transcripció completa, que, com en el cas del Vegeci català de què parlaré a continuació, és encara en procés d'execució²⁴. Em limitaré, doncs, a donar la transcripció d'uns breus fragments del text com a mostra de la qualitat literària de la traducció i a recollir algunes notes sobre llengua. També cal fer notar, però, que de les dues traduccions castellanes medievals de Frontí de què parla Schiff al seu conegut treball sobre la biblioteca del marquès de Santillana²⁵, n'hi ha una que tal vegada té alguna mena de parentiu amb la versió catalana²⁶; en qualsevol cas, són testimoni d'un fenomen comú a la baixa Edat Mitjana: la demanda generalitzada que existeix arreu d'arromanjaments d'uns certs clàssics dipositaris d'una certa informació tècnica, històrica i moral²⁷.

dues branques molt diferenciades, sembla que ha de ser relativament fàcil d'establir almenys a quina de les dues pertany la nostra versió. Caldrà, però, tenir presents els estudis: G. Bendz, *Die Echtheitsfrage des vierten Buches der frontinischen Strategemata*, Lund, 1938, i, del mateix, *Textkritische und interpr. Bemerkungen*, Lund, 1943. Tot i que a l'Edat Mitjana Frontí era bàsicament conegut com l'autor dels *Estratagemes*, modernament aquesta seva obra ha estat posposada al seu altre opuscle conegut, el *De aquaeductu urbis Romae*, per qüestions relacionades sobretot amb la investigació arqueològica. Pel que fa al desprestigi de l'obra de Frontí que ens ocupa, només cal veure el to de les notes que hom publicà a l'edició francesa *Ammien Marcellin, Journadès, Frontin, Végèce, Modestus*, París, 1849, pàgs. 586-638, de la "Collection des Auteurs Latins", dirigida per M. Nisard. Així, doncs, la col·lecció Guillaume Budé acull en un volum reeditat el 1961 i a cura de Pierre Grimal, *Les aqueducs de la ville de Rome*; també trobem aquest tractadet a la "Bibliotheca Teubneriana", en edició de F. Krohn el 1922 i de C. Kunderewicz el 1973. Aquestes dues prestigioses col·leccions no ofereixen, en canvi, els *Estratagemes*, que podem llegir al costat del *De aquaeductu* al volum de la "Loeb" ja citat. En matèria d'edicions hispàniques dels *Estratagemes* de Frontí conec l'edició castellana de Salamanca de 1516, citada per Norton al seu *Descriptive catalogue of printing in Spain and Portugal, 1500-1520*, Cambridge, Mass., 1978. Faig notar que ni la col·lecció "Bernat Metge" ni la GEC no ens donen gaires llums en tot plegat.

24. Existeixen dues llicenciades en filologia catalana per la Universitat Autònoma de Barcelona que s'han compromès a compilar sengles tesines sobre les dues traduccions que dono a conèixer en aquest treball.

25. M. Schiff, *La bibliothèque du marquis de Santillane*, París, 1905, pàgs. 34-35 i 141-142. Vegeu també M. Menéndez Pelayo, *Bibliografía hispano-latina clásica*, Madrid, 1950, vol. III, pàgs. 365-368 (*Obras completas*, XLVI).

26. De les dues versions medievals citades a la nota anterior, una, la de la pàg. 141, és castellana i comença: "Prólogo de Sesto Iulio Frontino: Allegueme yo a enseñar la cavalleria asi como uno de aquellos que en ella estudiaron et pareceme que con mi trabajo satisfize algunos..." L'altra, citada a la pàg. 35, és completament diferent, segons afirma Schiff; com l'anterior, formà part de la biblioteca d'Osuna i actualment es troba a la Biblioteca Nacional de Madrid. Es tracta d'una versió aragonesa inclosa en un còdex que comença amb un *De animalibus* aristotèlic en castellà. M'ha colpit l'incipit: "Como a componer sciencia de arte de cavalleria uno del nombre." En efecte, el text nostre català comença: "Co a compondre sciència de art de cavalleria i del nombre" (llatí: *Cum ad instruendam rei militaris scientiam unus ex numero*).

27. Vegeu l'article de Robert H. Lucas, *Mediaeval French translations of the Latin classics to 1500*, "Speculum", XLV, 1970, pàgs. 225-253; hom pot fer-se una idea de conjunt de quina mena de clàssics agradaven i perquè. No cal dir que és bastant urgent un treball de conjunt sobre les traduccions de clàssics a les llengües hispàniques me-

Transcripció a continuació uns fragments del Frontí català procedents dels folis 1r i 1v i 2r i 2v²⁸:

dievals que tingui present la interacció entre els productes traduïts a les diferents llengües en qüestió. Vegeu, més avall, la nota 29.

28. Heus ací el text llatí segons l'edició, esmentada a la nota 22, de la col·lecció "Loeb", pàgs. 2-4 i 6-8:

"Cum ad instruendam rei militaris scientiam unus ex numero studiosorum eius accesserim eique destinato, quantum cura nostra valuit, satisfacisse visus sim, deberi adhuc institutae arbitror operae, ut sollertia ducum facta, quae a Graecis una στρατηγημάτων appellatione comprehensa sunt, expeditis amplectar commentariis. Ita enim consilii quoque et providentiae exemplis succincti duces erunt, unde illis excogitandi generandique similia facultas nutriatur; praeterea continget, ne de eventu trepidet inventionis suae, qui probatis eam experimentis comparabit.

"Illud neque ignoro neque infitior, et rerum gestarum scriptores indagine operis sui hanc quoque partem esse complexos et ab auctoribus exemplorum quidquid insigne aliquo modo fuit traditum. Sed, ut opinor, occupatis velocitate consuli debet. Longum est enim, singula et sparsa per immensum corpus historiarum persequi; et hi, qui notabilia excerpterunt, ipso velut acervo rerum confuderunt legentem. Nostra sedulitas impendet operam, ut, quemadmodum res poscet, ipsum quod exigitur quasi ad interrogatum exhibeat; circumspicis enim generibus, praeparavi opportuna exemplorum veluti consilia. Quo magis autem discreta ad rerum varietatem apte collocarentur, in tres libros ea diduximus: in primo erunt exempla, quae competant proelio nondum commisso; in secundo, quae ad proelium et confectam pacationem pertineant; tertius inferendae solvendaeque obsidioni habebit στρατηγήματα; quibus deinceps generibus suas species adtribui.

"Huic labori non iniuste veniam paciscar, ne me pro incurioso reprehendat, qui praeteritum aliquod a nobis reppererit exemplum. Quis enim ad percensenda omnia monumenta, quae utraque lingua tradita sunt, sufficiat? At multa et transire mihi ipse permisi; quod me non sine causa fecisse scient, qui aliorum libros eadem promittentium legerint; verum facile erit sub quaque specie suggerere. Nam cum hoc opus, sicut cetera, usus potius aliorum quam meae commendationis causa adgressus sim, adiuvari me ab his qui aliquid illi adstruent, non argui credam.

"Si qui erunt, quibus volumina haec cordi sint, meminerint στρατηγηκῶν et στρατηγημάτων perquam similem naturam discernere. Namque omnia, quae a duce provide, utiliter, magnifice, constanter fiunt, στρατηγηκά habebuntur; si in specie eorum sunt, στρατηγήματα. Horum propria vis in arte sollertiaque posita proficit tam ubi cavendus quam opprimendus hostis sit. Qua in re cum verborum quoque inlustris exstiterit effectus, ut factorum ita dictorum exempla posuimus."

"1. M. Porcius Cato devictas a se Hispaniae civitates existimabat in tempore rebellaturas fiducia murorum. Scripsit itaque singulis, ut diruerent munimenta, minatus bellum, nisi confestim obtemperassent, epistulasque universis civitatibus eodem die reddi iussit. Unaquaeque urbium sibi soli credidit imperatum; contumaces conspiratio potuit facere, si omnibus idem denuntiari notum fuisset.

"2. Himilco dux Poenorum, ut in Siciliam inopinatus appelleret classem, non pronuntiavit, quo proficisceretur, sed tabellas, in quibus scriptum erat, quam partem peti vellet, universis gubernatoribus dedit signatas praecepitque, ne quis legeret nisi vi tempestatis a cursu praetoriae navis abductus.

"3. C. Laelius, ad Syphacem profectus legatus, quosdam ex tribunis et centurionibus per speciem servitutis ac ministerii exploratores secum duxit. Ex quibus L. Statorium, qui saepius in isdem castris fuerat et quem quidam ex hostibus videbantur agnoscere, occultandae condicionis eius causa baculo ut servum castigavit.

"4. Tarquinius Superbus pater, principes Gabinorum interficiendos arbitratus, quia hoc nemini volebat commissum, nihil nuntio respondit, qui ad eum a filio erat missus; tantum virga eminentia papaverum capita, cum forte in horto ambularet, decussit. Nuntius sine responso reversus renuntiavit adolescenti Tarquinio, quid agentem patrem vidisset. Ille intellexit, idem esse eminentibus faciendum."

Con a conpondre sciència de art de cavalerí i del nombre dels studioses d'aquela me sia attansat e a ela desiguada, tant quant nostra cura ha pogut, de satisfer me sia esforsat, albir-me que encara és degut a la obra aordonada que-ls fets dels ducs e lur saviesa, qui és compresa sots una art, strengua en

5

libres breus e aordonats. Car axí seran los ducs guarints per exemplis de concel e de providentia, de què se nodrirà en éls vertut de cogitar e de fer semblants coses; e, part assò, se esdevindrà que aquel no duptarà del aveniment de la inventió, qui per esperiments provats trobarà ayssò ja ésser fet. Ne ignori ni nec que-ls escrivans dels fets passats no agen aquesta partida compresa en la inquisició de lur obra e que no sia escrit per los actors dels exemplis tot fet asseyalat per qualque manera. Mes, segons que m pens, cové sobtament a acórrer als ocupats. Car longua cosa és ensercar sengles fets e escampats per lo cors sobresgran de les ystòries, e aquels qui àn triats los fets notables, àn confuses los ligents per la multitud d'aquels. Aja's nostre

10

15

20

studi: darà obra que, per la forma que-ls affers requeren, present e offira, quax per resposta, so que serà enquest. On, vistes e esguardades les diversitats, he ordonats consels expedients per manera de exemplis, los quals per so que sien detriats e aptes segons lur / varietat, he departit en III libes. En lo primer seran los exemplis covinens ans que la batayla se fassa. En lo segon aquels qui pertanyen a la batayla e a perfeccó d'aquela. Lo ters aurà los exemplis de posar e de levar un siti. E a aquestes diversitats donant los capítols specials faré fi en aquesta obra, e que aga perdó. E qui trobarà que aga alcú exempli trespasat, nom tingua per no scient; car, qui és qui bastàs a recitar tot quant en cascuna lengua a

25

30

De tenir sos conseyls secrets. Lo primer capítol.

35

[1] Marcho Porcio Catho, pensant que les ciutats d'Espanya les quals aví conquestes rebelharien per temps per confiansa dels murs, scríví a cascuna que-s derroquessen los murs menassant si no obeyen de continent e manà que totes les letres fossen presentades en I dia. Cascuna de les ciutats, creent que solament assò fos manat a ela, obey de present; conspiració les pogra fer rebelles si sabessen que fos denunciat a totes.

40

[2] Himilio, duc dels affricans, per so que son estol aplicàs en Cicília que-ls cicilians no ho sentissen, no dix on irien, mas liurà als capitans dels novelis letres sagelades en què era scrit on devien anar, e manà que no les obrissen si dones per fortuna no perdien la via de la nau per la qual se devien regir.

45

[3] Lelio, legat al rey Siphace, menà ab si en semblansa de servidors e de ministres als uns tribuns e centurions per espies, dels quals fo Lucio Stratorio, qui sovén entre aqueles hosts era estat; e cor alguns dels enemics l'entreconexien, per amagar la condició d'aquel, baté-lo e'l castiguà ab bastó co esclau. /

[4] Tarquino Superbo, lo pare, cogitant que convenia a oucir los principals de la ciutat de Sabina, cor no volia manifestar a degú son secret, no respòs res al missatge que son fil Tarquino li avia tramès; mas solament, co per ventura anàs per l'ort, abaté ab la verga les cabesses dels papàvers pus alts. Lo missatge, retornant sens resposta, recomptà a Tarquino lo jove so que avia vist fer a son pare; aquel entès que aytal degués ésser fet dels majors.

La confrontació entre el pròleg escrit per Guillem Sauton (ratlles 1-33) i l'original llatí de la nota 28 ens mostra que en el primer paràgraf (ratlles 1-5) la traducció va vorejant el sentit de l'original sense aconseguir de donar-lo plenament. Així, doncs, no ens hi acabem d'assabentar que Frontí, després d'haver compost un compendi teòric de ciència militar avui perdut, es disposa a escriure un nou tractat sobre casuística bèl·lica que designa amb el nom grec corresponent ("estratagemes"), mot que el català (o el seu exemplar llatí ja potser malmès) evita per raons òbvies. Els següents paràgrafs (ratlles 5-16) sintetitzen l'original sense perdre la informació bàsica. La traducció omet a continuació un parell de ratlles de l'original (*circumspectis... consilia*). La frase de les ratlles 16-18 barreja una part de les ratlles omeses amb la nova frase que tradueix, en un intent d'escriure un vulgar sintàcticament més complex que no pas el llatí. Segueix la versió literal dels continguts dels llibres de l'obra; la nostra ratlla 19 torna a evitar el mot grec "estratagemes". Les ratlles 22-23 abreugen unes sis ratlles de l'original, aquest cop amb un gir paratàctic i contundent; el català continua reportant fidelment Frontí fins a la ratlla 30, però després omet set ratlles de l'original (*Si qui... στρατηγήματα*), on tornen a aparèixer mots de la família dels "estratagemes". Això fa que la frase de la ratlla 30 comenci amb una al·lusió poc clara a *aquests dits*, paraules que al llatí corresponen a un concepte que el nostre text oblida (el llatí ha explicat la diferència entre els estratagemes i l'estratègia, i la frase de la ratlla 30, de fet, explica què és l'estratègia).

La impressió és, doncs, que, a part d'allò del *graecum est, non legitur*, el traductor català entén prou bé el seu original i s'esforça per a donar una certa dignitat al seu text, refent la sintaxi segons les exigències del seu sentit de la prosa d'art. Les obscuritats, que són paleses, depenen sobretot del fet que els traductors del XIV i del XV tenien una

idea molt diferent de la nostra de quin era el model de llengua artística que volien construir, però això són figures d'un altre paner²⁹.

Aquesta mateixa impressió produeixen els quatre primers estratagemes que ofereixo, amb el benentès que pertanyen a un registre d'estil molt diferent del del pròleg, peça on la bona retòrica recomana als escriptors un cert to sostingut. En el primer el traductor enllaça hipotàcticament dues juxtaposades de l'original. En el segon, el nom del general púnic Himilco apareix estrefet, i els cartaginesos esdevenen uns genèrics africans. La versió del predicatiu llatí *inopinatus* es transforma en tota una glossa informativa (*que ls cicilians no ho sentissen*), com si al traductor li manqués una expressió adverbial. En el tercer el text català torna a implantar la hipotaxi; estrefà el nom d'un romà, i a la ratlla 49 el traductor introdueix una construcció bimembre (*baté-lo e'l castiguà*) aliena a l'original. Finalment, al quart estratagema trobem una versió realment modèlica del llatí: el text català conserva la concisió d'una sintaxi no gens senzilla i encerta la tria del lèxic. L'únic problema és la mala transcripció de *principes Gabinorum* per *los principals de la ciutat de Sabina*; però caldria estudiar, com en els casos anteriors de trabucaments de noms propis, de quina mena d'original se servia el nostre bon traductor, que no era un home de mals llatins.

No em pronunciaré sobre si és rossellonesa o occitana la mà que escriu *ignori* (ratlla 9) i *miels* (ratlla 29) fins que no hagi estat examinat tot el text. Cal observar només que aquesta mà és presumiblement la de Guillem Sauton, i ja he comentat a l'anterior nota 21 algunes coses sobre el seu cognom que estan relacionades amb la indeterminació que acabo d'expressar. En aquest sentit, els *nevelis* i els *sagells* de la ratlla 43, per "navelis" (forma habitual en la llengua antiga, DCVB, VII, pàg. 720) i "segells", ens remetent senzillament al català oriental³⁰.

29. Crec que hi ha encara molt a dir a propòsit de l'estil dels traductors del llatí al català; la casuística és àmplia, i no em sembla possible encara pensar en unes conclusions generals. Vegeu com a aportacions puntuals d'especial interès el treball de J. Morató sobre Ferran Valentí (traducció de les *Paradoxa* de Ciceró, Barcelona, 1959) i els treballs de C. Wittlin, *La traducció catalana anònima de les "Històries romanes I-VII" de Titus Livi*, ER, XIII, 1963-1968, pàgs. 277-315, i "Sens lima e correcció de pus dols estil": fra Nicolau de Quilis traduïnt el llibre "De officiis" de Ciceró, BRABLB, XXXV, 1973-1974, pàgs. 125-156. Una qüestió a tenir en compte és el canvi de gustos en l'estil dels traductors, que fa que hi hagi diverses traduccions d'una mateixa obra, com passa, per exemple, amb les *Metamorfosis* d'Ovidi, segons que ens conta Francesc Alegre a l'epíleg de la seva versió (vegeu l'anterior nota 19).

30. Les formes *cavalerí* i *aví* (havia) sense la *a* final, respectivament a les ratlles 1 i 35, no semblen tenir cap relació amb el conegut fenomen rossellonès, pirinenc i balear de reducció a *i* del grup *ia* final quan la *i* és àtona. Tal vegada són simples errors. Per al rossellonès remeto a la bibliografia clàssica: P. Fouché, *Phonétique histo-*

El retrobament amb el *Vegeci català* és un xic més aventurós. Per començar, enlloc no consta que l'*Epitoma rei militaris* de Flavi Vegeci Renat hagi estat mai traduït al català, ni medieval ni d'altra època³¹, la qual cosa fa pensar que el manuscrit que esmentaré tot seguit va sortir del món de les biblioteques públiques i de les col·leccions privades conegudes abans que Rubió i Lluch i altres estudiosos comencessin les seves investigacions fa aproximadament uns cent anys. Que no consti enlloc la traducció catalana medieval no vol dir que Vegeci no fos apreciat a casa nostra; ho era molt, fins al punt que precisament un còdex llatí del seu opuscle militar va induir el rei Joan I a cometre una requisita bibliogràfica ben coneguda dels lectors dels *Documents del més vell dels Rubió*³². D'altra banda, Eiximenis i Felip de Malla citen Vegeci³³, i Alfons el Magnànim s'hi interessà³⁴. Tots aquests testimonis són només un pàl·lid reflex de l'èxit esclatant que el tractat sobre la instrucció militar que escriví aquest romà, ja cristià, del segle v, tingué per tota Europa a l'Edat Mitjana i més tard fins al segle XVIII³⁵.

El *Vegeci català* retrobat és actualment a la Biblioteca Bartomeu March de Palma de Mallorca^{35 bis}, on ingressà l'any 1972 procedent de

rique du roussillonnais, Tolosa-París, 1924, i *Morphologie historique du roussillonnais*, ibíd., i C. Maneikis, E. Neugaard, *Vides de sants rosselloneses*, vol. I: *Gramàtica i glossari*, Barcelona, 1977.

31. Ni Rubió i Lluch, ni Rubió i Balaguer, ni Martí de Riquer no ho diuen enlloc; són escasses les mencions dels antics inventaris (vegeu la nota 6). N'hi ha una que remet als llibres del cardenal Margarit a Madurell, Rubió, *Documentos*, citat a la nota 6, pàg. 493.

32. Joan I l'any 1391 va sostreure del castell de Casp un *Vegeci* llatí que pertanyia a Joan Fernández de Heredia; el document CCCXIII del vol. I del recull de Rubió i Lluch ja citat és la carta que el rei Joan escriví al gran mestre de l'Hospital per tal d'explicar-li el seu gest i eximir de responsabilitats el frare bibliotecari: "Sepades que... somos arribados en la vila de Casp... e reconocidos los libros... trobemos ni uno clamado o intitulado Vigencio de re militari, el qual pluviendo nos de vuestros bienes... havemoslo saccado... e levado con nos. e assi fazemos vos lo saber por tal que no hayades mal queriença al dito fray Garcia por la dita razon."

33. Vegeu A. Rubió i Lluch, *Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català*, EUC, X, 1917-1918. A les pàgs. 55 i 58 es parla de l'interès del rei Joan I per Vegeci, i a la 93, de com Eiximenis el cita a la segona part del *Dotzè del cristià*. Martí de Riquer, a la seva *Història de la literatura catalana*, vol. III, pàg. 407, esmenta Vegeci com a autoritat invocada per Felip de Malla.

34. J. Rubió i Balaguer, a la seva *Literatura catalana*, op. cit., vol. III, pàg. 793, diu que Vegeci forma part dels llibres d'història que interessaven Alfons el Magnànim, al costat de Livi, Ovidi, Valeri i Trogu Pompeu; no se cita la font d'aquesta informació.

35. Vegeu Walter Goffart, *The date and purpose of Vegetius* "De re militari", "Traditio", XXXIII, 1977, pàgs. 65-100. Vegeu també l'anterior nota 12. Afegim ara que Vegeci apareix interpolat en textos francesos als llocs més impensats: així, per exemple, el trobem a *Le chapel des fleurs de lis* de Philippe de Vitri, publicat per A. Piaget a "Romania", XXVII, 1898, pàgs. 55-92.

35 bis. Agraïxo als responsables de la Biblioteca March de Palma les facilitats de tota mena que m'han donat per a fer ús del manuscrit.

compra en pública subhasta. Aquesta subhasta es produí a la llegendaria seu londinenca de la firma Sotheby and Co., tal com consta en el luxós catàleg il·lustrat que publica la casa³⁶; el Vegeci català duia el número 554 d'un lot de manuscrits procedents de la col·lecció de sir Thomas Phillips³⁷.

El manuscrit és cartaci i té 65 folis, que mesuren 290 per 210 mm. El relligat és de pergamí procedent d'un document notarial (*Johannes de Bas, notarius valentinus*, 1505), i els darrers fulls en blanc, 66 i 67, són afegits i d'un paper diferent. La marca d'aigües del paper escrit representa un castell o torre, i està documentada al repertori de Briquet³⁸ amb el número 15887; la filigrana en qüestió es documenta a Itàlia i també a Montpeller, Perpinyà i Tolosa els anys 1402-1418. En canvi, els dos folis afegits, Briquet 5703 i 5704³⁹, semblen de finals del xvi. Els folis estan agrupats en cinc plec formats per sis cartes cada un, més un mig plec mutilat del darrer foli. Les cartes exteriors de cada plec estan segades i soltes. L'últim foli de cada plec (12v, 24v, 36v, 48v, 60v) porta un petit dibuix a la ploma, i també n'hi ha un al foli 65v, que ocupa tota la plana: representa una dama molt ben abillada que toca un instrument de corda. Ni aquest dibuix ni els altres no tenen res a veure amb Vegeci.

El text ocupa una caixa de 180 per 130 mm. i presenta trenta-tres ratlles per plana, escrites a una sola columna. Les rúbriques són vermelles, i algunes caplletres van decorades amb dibuixos a la ploma de tema vegetal estilitzat. La lletra, tota d'una sola mà, és una gòtica textual cursivitzant i molt clara; tot fa pensar que és de la primera meitat del xv. El manuscrit no porta cap altra indicació que ens el pugui relacionar amb cap persona o ambient cultural llevat del seu

36. Sotheby and Co., *Bibliotheca Phillipica. Medieval Manuscripts: New Series: Seventh Part. Catalogue of Manuscripts on Papyrus, Vellum and Paper from the 7th Century to the 18th Century from the Celebrated Collection formed by Sir Thomas Phillips (1792-1872)*. Date of the Sale: Tuesday, 21st November 1972 at 11 o'clock. Sold by Auction. Londres-Nova York, 1972.

37. A les pàgs. 68 i 69 del catàleg citat a la nota anterior hi ha una descripció del nostre manuscrit i unes notes sobre la seva procedència, text i decoració. Com que tinc seriosos motius per a dubtar de l'exactitud de les coses que s'hi llegeixen, no he usat cap de les informacions que ofereix el catàleg en aquest article sense haver-la comprovat expressament. Per això mateix apunto amb tota reserva que el catàleg de Sotheby indica que el possessor del Vegeci català anterior a sir Thomas Phillips era el famós bibliopirata Guglielmo Libri. Em pregunto què té Vegeci que desvetlla la cleptomània bibliogràfica.

38. *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier*, 4 vols., Leipzig, 1923^a. El número 15887 és al volum IV, pàg. 800.

39. *Ibid.*, vol. II, pàg. 335: "croix latine".

incipit: "Ací comença Vegeci *Del mester d'armes e de la art de cavalleria*, lo qual en Jacme Castellà tornà de francès en català." El text és incomplet i acaba bruscament al foli 63r; com que la carta, que és la central del darrer mig plec, és sencera, es veu clarament que hom hi aturà la còpia (potser per una mutilació de l'antígraf) allà on diu: "e deuen haver stats e taules grans e forts per los colps de les pedres, oltra açò deuen haver grans falcs". Som al capítol 39 del quart llibre de l'obra, que correspon al 44 de l'edició crítica de C. Lang⁴⁰; faltarien potser només un o dos folis per a completar el text.

Els amplis marges del Vegeci català de Palma porten indicacions sobre el contingut en lletra textual i notes en cursiva d'una altra mà. Finalment, algú començà a compilar al foli 64v un diccionari de termes tècnics presents a la traducció. Hi llegim: "Tirons vol dir cavalers novels; escales vol dir esquadres ho barales." La lletra és cursiva del xv.

Tractarem ara de documentar Jacme Castellà i la seva afirmació que tradueix Vegeci del francès. Les consultes fetes fins ara assenyalen dos Jaume Castellà actius en l'ambient de la cort de Joan I i Violant de Bar; el qual, d'altra banda, hauria estat molt propici per a promocionar una traducció de Vegeci, donades les irrefrenables afeccions del duc de Girona i després rei, ja esmentades, i els contactes que la seva esposa mantenia amb França, el seu país d'origen.

El 1380 l'infant Joan demanà un astrolabi al cirurgià Jaume d'Aragó; Jaume Castellà, camarlenc de la duquessa, s'encarregà de pagar l'instrument i de transportar-lo⁴¹. L'any següent, el 1381, l'infant torna a interessar-se per astrolabis i rellotges, i Jaume Castellà torna a ocupar-se de l'execució material dels negocis del rei⁴². Onze anys més tard, quan Joan ja és rei, el nom del nostre Jaume Castellà, camarlenc de la reina, torna a aparèixer en un document com a testimoni d'una concessió reial de privilegis als mestres de medicina i d'arts de Lleida; al costat d'ell trobem un segon Jaume Castellà, uixer d'armes⁴³. Finalment, el 1399, després de la mort de Joan, Martí ordena a Jaume Castellà que li envii la còpia de la vida de Crist que s'ha ocupat de fer-li traslladar al català⁴⁴. Proposo, doncs, d'identificar el traductor de Ve-

40. Vegetius, *Epitoma rei militaris*, edició de C. Lang, Stuttgart, 1967; és un volum reimprès de la "Bibliotheca Teubneriana", publicat el 1885 a Leipzig.

41. *Documents*, vol. II, pàg. 225, núm. CCXXXIX.

42. *Documents*, vol. II, pàg. 247, núm. CCLIII.

43. *Documents*, vol. II, pàg. 333, núm. CCCLV.

44. *Documents*, vol. I, pàg. 405, núm. CCCCLV. No he sabut trobar cap altra notícia sobre aquesta vida de Crist catalana, que li tocaria de ser coetània de la més

geci amb el Jaume Castellà documentat com a camarlenc de Violant de Bar entre 1380 i 1392, i suggereixo també que aquest Jaume Castellà és la mateixa persona encarregada de fer traduir una vida de Crist per al rei Martí⁴⁵.

Que la traducció de Vegeci hagi estat feta a partir del francès i no del llatí⁴⁶ no contribueix pas a facilitar la tasca d'intentar establir quin és l'original de la versió catalana, perquè de traduccions franceses medievals de Vegeci anteriors a les darreres dècades del segle XIV n'hi ha almenys cinc de diverses; les comparacions mínimes que he dut a terme fins ara⁴⁷ no em permeten de prendre cap decisió sobre el possible original de Jaume Castellà, tot i que el veredicté provisional és que cap de les que estan descrites o publicades no té relació amb la catalana. Entre altres coses, Jaume Castellà reproduïx el pròleg del francès anònim que li serví de model, i això ens assabenta que la seva primera versió romànica fou feta per a Carles, duc de Calàbria (1298-1328), primogènit del rei Robert de Nàpols (1277-1343), el conegut examinador de Petrarca a la vigília de la seva "laurea poetica" i el "re da sermone" de Dante. Aquest original francès, doncs, anterior a 1328, escrit per a un príncep angeví fill de mare catalana (Violant d'Aragó, germana de Jaume II), és el que no he pogut identificar per ara amb cap de les traduccions conegudes que citaré a continuació.

Pel que fa a la proliferació i varietat de realització de les traduccions franceses de Vegeci, cal no oblidar que el seu *Epitoma rei militaris*

antiga que conservem, la d'Eiximenis, estudiada per Albert Hauf a la seva tesi doctoral encara inèdita (Universitat de Barcelona, 1976); pel que fa a la significació cultural de les vides de Crist als segles XIV i XV, vegeu, d'aquest autor, *L'espiritualitat catalana medieval i la "devotio moderna"*, "Actes del Cinquè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes", Montserrat, 1980, pàgs. 108-116. Vegeu també la nota següent. Per a la freqüència de les vides de Crist en les biblioteques privades, vegeu el treball de C. Batlle citat a la nota 6, pàg. 17.

45. Passar de traduir Vegeci a ocupar-se d'una versió de la vida de Crist seria un canvi molt a to dels gustos literaris dels dos fills del Cerimoniós, que tan bé conegué i manejà Bernat Metge segons que ens conta Martí de Riquer (vegeu *Obras* de Bernat Metge, Barcelona, 1959). D'altra banda, entre un Jaume Castellà camarlenc i un d'uixer d'armes, no hi ha dubte que l'ofici de traductor i procurador d'affers relacionats amb llibres escau més al primer que al segon. Vegeu la descripció preceptiva dels càrrecs palatins que ocupaven a les *Ordinacions* de Pere el Cerimoniós publicades al vol. V de la *Colecció de documents inèdits del ACA*, Barcelona, 1850; a la pàg. 62 es parla dels camarlencs, i a la 97, dels uxers d'armes. Aquests darrers eren "sotsmeses als camarlencs", i no calia que fossin cavallers, ja que en realitat feien com de guarda-espalles del rei. Els camarlencs eren cavallers i formaven part del consell del rei.

46. El cas és paral·lel, entre d'altres, al del Livi català estudiat per Wittlin: vegeu l'article seu citat a l'anterior nota 29.

47. Ja he dit a l'anterior nota 24 que tant el Vegeci català com el Frontí estan en procés d'estudi detallat.

és el text canònic medieval pel que fa a la descripció de les tècniques bèl·liques ("the bible of the warfare", escriu W. Goffart en un article citat a la nota 35), la qual cosa es fa patent si considerem, per exemple, que el *Speculum doctrinale* de Vicenç de Beauvais l'inclou *in extenso* dintre del capítol de les arts mecàniques en tractar de l'*armatura* ⁴⁸.

Tornant a les traduccions franceses conegudes, dues són publicades íntegres, i això m'ha permès de pronunciar-me amb seguretat pel que fa a la seva exclusió com a possibles originals de Jaume Castellà: són la versió que va fer Jean de Meung el 1284 per a Jean de Brienne, comte d'Eu ⁴⁹, i l'adaptació en vers que sobre aquesta traducció va dur a terme Jean Priorat de Besançon ⁵⁰ entre 1286 i 1290. L'altra traducció il·lustre de Vegeci al francès és obra de Jean de Vignay, que s'hi esmerçà entre 1326 i 1350. Jean de Vignay partia del text de Jean de Meung, i després, a través de l'adaptació de Christine de Pisan al segle xv, la seva versió va ser traduïda a l'anglès i impresa per William Caxton. D'altra banda, Jean de Vignay treballava per a Joana de Borgonya, reina de França; per a Felip IV de Valois, i per al fill de tots dos, Joan, duc de Normandia ⁵¹. Finalment, n'hi ha encara dues d'anò-

48. Vegeu les notes 12 i 22, on es parla del lloc que ocupà Frontí en la consideració dels autors medievals i se n'esmenta l'associació amb Vegeci. Pel que fa al *Speculum doctrinale*, vegeu *Les arts mécaniques au Moyen Âge*, "Cahiers d'Études Médiévales", VII, Montreal-Paris, 1982, pàgs. 91 i segs.

49. Edició d'Ulysse Robert, Paris, 1897, publicada al número 88 de la "Société des Anciens Textes Français". Vegeu també C. Segre, *Jean de Meun e Bono Giamboni, traduttori di Vegezio*, "Atti dell'Accademia delle Scienze di Torino", LXXXVII, 1952. El nombre de manuscrits complets o fragmentaris conservats d'aquesta traducció és molt considerable: vegeu la pàg. 249 del treball de R. Lucas citat a la nota 27. La versió de Jean de Meung és molt personal i característica per les glosses i les adaptacions que fa de l'original, i clarament està en una línia diferent del nostre text, que, com veurem, malgrat els intermediaris, és bastant a prop del llatí: vegeu la nota 51.

50. Edició d'Ulysse Robert, Paris, 1897, publicada al número 57 de la "Société des Anciens Textes Français". Com a curiositat recordaré que Jean Priorat va participar a la invasió de Catalunya per Felip l'Ardit el 1285. La seva versió versificada no té cap relació amb la nostra traducció.

51. Segons Christine Knowles, *Jean de Vignay, un traducteur du XIV siècle*, "Romania", LXXV, 1954, pàgs. 357-358, i *A 14th century imitator of Jean de Meung: Jean de Vignay's translation of the "De re militari" of Vegetius*, "Studies in Philology", LIII, 1956, pàgs. 452-458. Els manuscrits esmentats per R. Lucas al seu article citat a l'anterior nota 27 són nou. Paul Meyer, a *Les anciens traducteurs français de Végèce et en particulier Jean de Vignay*, "Romania", XXV, 1985, pàgs. 401-423, transcriu diversos fragments de cinc manuscrits diferents. C. Knowles assenyala la transmissió d'alguns errors de Jean de Meung a Jean de Vignay i en algun cas fins a Caxton i tot. Es tracta, per exemple, del mot *cuneus* llatí, traduït per *berçueil* per confusió amb *cunae*; Jaume Castellà escriu *coyn*, foli 15. La comparació dels textos francesos reportats per Meyer i Knowles mostra, com en aquest cas, la total independència de la traducció catalana respecte de les dues franceses esmentades. Així, Castellà no incorre en l'error de traduir *testudo* per *limaçon* o *limace*, sinó que diu *tortuga* (foli 55v): vegeu Knowles, *A 14th century*, op. cit., pàg. 457. Un botó de mostra. Text llatí: "Sic erant muniti illi

nimes o quasi-anònimes: la que signa un poc conegut mestre Robert, conservada a Cambridge⁵², i que per a alguns és la més antiga de totes (1271) i d'ambient anglo-normand, i una de finals del xiv (1380), sense nom de traductor⁵³, conservada en dos manuscrits.

Només em queda ara, per acabar, transcriure alguns fragments del Vegeci de Palma, per tal de donar una lleu idea del seu tarannà literari, i advertir que la versió castellana medieval de Vegeci conservada a l'Escorial no sembla tenir cap punt de contacte amb la de Jaume Castellà⁵⁴.

Els fragments que segueixen corresponen als folis 1r i 1v i 2v⁵⁵:

qui in prima acie pugnantes principes, in secunda hastati, in tertia triarii, vocabantur." Jean de Meung: "Ainsi estoient garni anciennement cil de la premiere bataille, [et] estoient appellé prince batilleur. En la seconde bataille estoient li hanté, ce est a dire qui portent les hantes a glaives divers pour lancer et pour ferir. En la tierce bataille estoient li triaire, ce est a dire li tierchonnier ou troisieme; ausi estoient cil nommé pour ce qu'il tenoient le tiers lieu." Jean de Vignay: "En telle maniere estoient garniz cil qui estoient en la premiere bataille. En la seconde estoient ceus qui portoient hantes ou glevés de diverses façons; li un estoient fet pour lancier, li autre pour ferir a main tenent. En la tierce estoient triaire, qui ainsi estoient apelez, car il tenoient le tiers lieu en l'ordre des batailles." Jaume Castellà: "Axí foren armats aquells qui en la primera scala se combatien, que foren nomenats prínceps, e aquells de la segona, que's nomenaven asterts, e aquells de la terça, qui s'apellaven triayres" (foli 10).

52. Lewis Thorpe, *Mastre Richard, a thirteenth-century translation of the "De re militari" of Vegetius*, "Scriptorium", VI, 1952, pàgs. 39-50, i M. Dominica Legge, *The Lord Edward's Vegetius*, "Scriptorium", VII, 1953, pàgs. 262-265. Els fragments que transcriu Thorpe a les pàgs. 41 i 46 del seu article mostren que l'estil del mestre Ricard no té massa punts de contacte amb el de Jaume Castellà: "Isci comence Vegece sun livre, e dit ki les Romeyns conquièrent tot le monde e totes les terres solement par usage d'armes..." Jaume Castellà: "Nós sabem que lo poble de Roma per neguna altra cosa he sotsmès e conqueri tot lo món sinó per exercici d'armes..." (foli 2v).

53. Vegeu J. Camus, *Notice d'une traduction française de Végèce*, "Romania", XXV, 1896, pàgs. 393-400. Paul Meyer, al seu article citat a l'anterior nota 51, pàgines 402-405, transcriu uns fragments que són desanimadors, ja que l'anònim comet tota una sèrie d'errors molt clars, que, com en els casos que ja hem vist, Jaume Castellà no reproduceix.

54. Mario Schiff, *La bibliothèque du marquis de Santillane*, Paris, 1905, pàgs. 75-76, descriu un Vegeci castellà moralitzat fragmentari inclòs en un còdex miscel·lani que comença amb Sallusti, *De coniuratione Catilinae*. El traductor, fra Alfonso de San Cristóbal, dedica l'obra al rei Enric de Castella. Un exemplar íntegre de la seva versió espiritual es troba a la Biblioteca de l'Escorial (J. Zarco Cuevas, *Catálogo de los manuscritos castellanos de la R. Biblioteca del Escorial*, vol. I, Madrid, 1924, pàg. 276). A part d'aquesta, conec una versió castellana de Jaime de Viana, Madrid, 1764, reproduïda per J. M. Castro y Calvo, en apèndix al seu *El arte de gobernar en las obras de don Juan Manuel*, Barcelona, 1945, pàgs. 321-420.

55. Heus ací el text llatí segons l'edició crítica de C. Lang, Leipzig, 1872, publicada dins la "Bibliotheca Teubneriana", reedició de Stuttgart, 1967, pàgs. 4-6:

"Antiquis temporibus mos fuit bonarum artium studia mandare litteris atque in libros redacta offerre principibus, quia neque recte aliquid inchoatur, nisi post Deum fuerit imperator, neque quemquam magis decet uel meliora scire uel plura quam principem, cuius doctrina omnibus potest prodesse subiectis. Quod Octavianum Augustum ac bonos dehinc principes libenter habuisse frequentibus declaratur exemplis. Sic regnantium testimoniis crebuit eloquentia, dum non culpatur audacia. Hac ego imitatione compulsus

- Costuma fo antigament de metre en scrit los studis de les bones arts e presentar-les als emperadors e als prínceps. Covinent cosa és que los prínceps sàpien més de bones coses que los altres, la doctrina dels quals pot ésser profitosa a lurs sotsmeses. Aquesta cosa hac en si Octovià, la bon emperador, e après d'ell los altres bons prínceps, axí com appar per molts eximplis, e en tal manera cregué la sciència e la loquència per lo testimoni dels prínceps, car cascú prenia ardiment e s'esforçava de bé a dir. Aquesta cosa guardant, Vegeci collí de diversers actors e de diverses ystòries les retgles e los ensenyaments de cavalleria, e quant ell les hac ajustades e ordonades en son libre, ell lo presentà al emperador de Roma. Lo qual libre yo he expost e tresladat de latí en francès per lo manament del molt reduptat e amat senyor lo senyor mon senyor Carles, noble duch de Calàbria, primogènit del molt excellent rey Rubert de Jerusalem e de Cecília, per deportar-se'n e per lo comun profit de aquells qui pensen en hús de cavalleria e a guanyar lahor d'armes. Cavalleria s'apella ací, segons la verdadera exposició, no pas la honor e la dignitat de aquells qui porten los sperons daurats, mas l'ús e lo mester d'armes. Car cavallers s'apellen a la antiga manera tots aquells qui van en host e qui ussen fets d'armes, sovén a peu, o a cavall. E segons a / questa significació diu Job: "la vida del home és cavalleria sobre terra".
- 20 E per ço que és greu cosa de pròpriament nomenar en romanç la diversitat de les coses que a aquesta matèria pertanyen, yo prech humilment a tots aquells qui aquesta obra legiran que, quant trobaran alguna cosa grosserament o no pròpriament dita, que'm denyen haver per scusat e que graciosament la vullen esmenar, car bé conech e entench en veritat la pobrea de mon enginy e la insuficiència de mon poch saber.

Nós sabem que lo poble de Roma per neguna altra cosa he sotsmès o conquerí tot lo món, sinó per exercici d'armes e per disciplina d'ost e de

dum considero clementiam uestram ausibus litterarum magis ignoscere posse quam ceteros, tanto inferiorem me antiquis scriptoribus esse uix sensi licet in hoc opusculo nec uerborum concinnitas sit necessaria nec acumen ingenii, sed labor diligens ac fidelis, ut, quae apud diuersos historicos uel armorum disciplinam docentes dispersa et inuoluta celantur, pro utilitate Romana proferantur in medium. De dilectu igitur atque exercitatione tironum per quosdam gradus et titulos antiquam consuetudinem conamur ostendere; non quo tibi, imperator inuicte, ista uideantur incognita, sed ut, quae sponte pro reipublicae salute disponis, agnoscas olim custodisse Romani imperii conditores et in hoc paruo libello, quicquid de maximis rebus semperque necessariis requirendum credis, inuenias."

"Nulla enim alia re uidemus populum Romanum orbem subegisse terrarum nisi armorum exercitio, disciplina castrorum usuque militiae. Quid enim aduersus Gallorum multitudinem paucitas Romana ualisset? Quid aduersus Germanorum proceritatem breuitas potuisset euenire? Hispanos quidem non tantum numero sed et uiribus corporum nostris praestitisse manifestum est; Afrorum dolis atque diuitiis semper impares fuimus; Graecorum artibus prudentiaque nos uinci nemo dubitauit. Sed aduersus omnia profuit tironem sollerter eligere, ius, ut ita dixerim, armorum docere, cotidiano exercitio roborare, quaecumque euenire in acie atque proeliis possunt, omnia in campestri meditatione praenoscere, seuere in desides uindicare. Scientia enim rei bellicae dimicandi nutrit audaciam: nemo facere metuit quod se bene didicisse confidit. Etenim in certamine bellorum exercitata paucitas ad uictoriam promptior est, rudis et indocta multitudo exposita semper ad caedem."

30 cavalleria. Car, què pogra haver valgut lo poch nombre dels romans contra la multitut dels galles, ço és, franceses? Quin ardiment haguessen haüt aquells qui de pocha statura són contra los alamanys, qui tant són grans e soberchs? Manifesta cosa és que los spanyols foren més e de major força de cors que no foren los romans. Aquells de Africa totora nos sobremuntaren en riqueses e en barats. Negú no dupte que los grechs nos passen de enginy e en saber. Mas contra totes aquestes coses ha volgut elegir sàviament jòvens
35 cavallers e ensenyar-los los drets d'armes e en esforçar la disciplina per continuat exercici, e mostrar-los abans tot ço qui en host o en batalla pot esdevenir, e castigar e punir asprament los covarts e fallits, car la sciència del ofici d'armes nodreix ardiment de combatre. Negú no dupte de fer ço que ell se cuyda haver bé après, car en batalla poch nombre de gent bé exercitada
40 és pus aparellada a victòria, e la multitut grosera e no apresada spert és aparellada a mort e a vençó. /

La comparació del pròleg (ratlles 1-25) amb l'original llatí ens mostra que, malgrat l'intermediari francès, les ratlles 1-7 reproduïxen prou fidelment el sentit del text de Vegeti. Després el discurs canvia, ja que l'arromançador parla en tercera persona de l'autor llatí i talla el seu discurs per a hibridar el pròleg que està traduïnt amb el seu propi, dedicat, com hem dit, a Carles d'Anjou, primogènit de Robert de Nàpols i mort abans que no pas ell. Cal subratllar dues coses d'aquest pròleg de l'arromançador. En primer lloc, l'expressió "yo he exposat e tresladat" i la citació bíblica (Job, 7, 1), i en segon lloc la confessió de les dificultats de l'adaptació del lèxic tècnic militar al vulgar i el lloc comú de la humilitat exculpatòria del traductor.

Pel que fa al "yo he exposat", cal dir que el text català no conté cap engruna d'exposició de Vegeti: una exposició que, naturalment, a causa de la cita de Job, hem d'entendre com a moralització o lectura espiritual o allegòrica, de l'estil de la castellana de fra Alfonso de San Cristóbal, citada a l'anterior nota 54. ¿Hem de suposar que el traductor català va ometre les moralitzacions del francès i va traslladar només el text de base? Pel que fa a la confessió d'incapacitat davant de la traducció, val la pena de posar-la en relació amb el projecte de diccionari de termes tècnics del foli 64v i amb el comentari de C. Knowles a propòsit dels errors de Jean de Meung i Jean de Vignay⁵⁶.

Pel que fa a la traducció de l'elogi de la virtut militar romana (rat-

56. Vegeu l'anterior nota 51. El nostre francès anònim que treballa per a Carles d'Anjou sembla saber més llatí que no pas aquests dos distingits intellectuals. Pel que fa al problema del lèxic tècnic de les traduccions, vegeu Modest Prats, *Un vocabulari català a la versió del "De regimine principum" de Gil de Roma*, "Actes del Sisè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes", Montserrat, 1983, pàgs. 29-37.

lles 26-41), el text català reproduceix fidelment el sentit del llatí, abreujant-lo sense desfigurar-lo. Cal notar la glossa incorporada que identifica els gals amb els francesos i la traducció de *tirones* (els reclutes romans) per "jòvens cavallers"; més endavant el mot llatí apareixerà transliterat en català. Cal posar en relació això amb les anteriors ratlles 15-18, on s'aclareix la diferència que hi ha entre la cavalleria medieval i l'art militar en general, que afecta també naturalment la infanteria. Si l'anònim no passés immediatament al *Militia est vita hominis super terram*, hom diria que es mostra disposat a una lectura de Vegeci bastant més "filològica" que no pas altres compatriotes seus.

Pel que fa a la llengua del Vegeci català, no he sabut registrar fins ara trets dialectals o d'altra mena que m'apartin de qualificar-lo de producte cancelleresc de bona qualitat, pertanyent a les darreres dècades del xiv.

La recuperació d'un Frontí i d'un Vegeci catalans afegeix dues noves gotes de familiaritat amb autors clàssics entre els ambients cultes relacionats amb la cort de Joan I; una familiaritat que, com és ben sabut, s'inclou en el conegut fenomen de l'esclat de la demanda de lectures reservades en general a homes d'església i de saber per part de la noblesa i dels estaments ciutadans ilustrats, capitanejats tots pel monarca. En el nostre cas, l'interès pels autors clàssics té un vessant pràctic —la guerra i les tècniques que la regeixen— i un d'històric i moral —els exemples extrets d'alguns actes notables dels romans antics—. Així, doncs, Frontí i Vegeci, àmpliament llegits i saquejats pels tractadistes i enciclopedistes medievals, d'Isidor a Joan de Salisbury, a Vicenç de Beauvais, es fan accessibles (en versions prou dignes, val a dir) en vulgar a una élite assedegada de saber i ben instal·lada dintre la societat catalana de la darrereria del xiv: podríem dir que estan en condicions d'entrar a formar part de l'àmbit de coneixements d'aquells laics que al seu torn poden produir literatura en vulgar⁵⁷.

57. Penso en la presència de Frontí i Vegeci en certs episodis bèl·lics del *Tirant lo Blanch*...